

ไม้เท้ายายม่อม-ราก (MAI TAO YAI MOM-RAK)

คณะอนุกรรมการจัดทำตำราอ้างอิงยาสมุนไพรไทย*

ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

บทความนี้นำเสนอยาสมุนไพรแต่ละชนิด ที่คณะอนุกรรมการฯ จัดทำขึ้นและรวบรวมจัดพิมพ์เป็นรูปเล่ม “ตำราอ้างอิงยาสมุนไพรไทย” เพื่อเป็นเวทีประชาพิจารณ์

Radix Clerodendri Indicae

รากไม้เท้ายายม่อมเป็นรากแห้งของพืชที่มีชื่อ

วิทยาศาสตร์ว่า *Clerodendrum indicum* (L.)

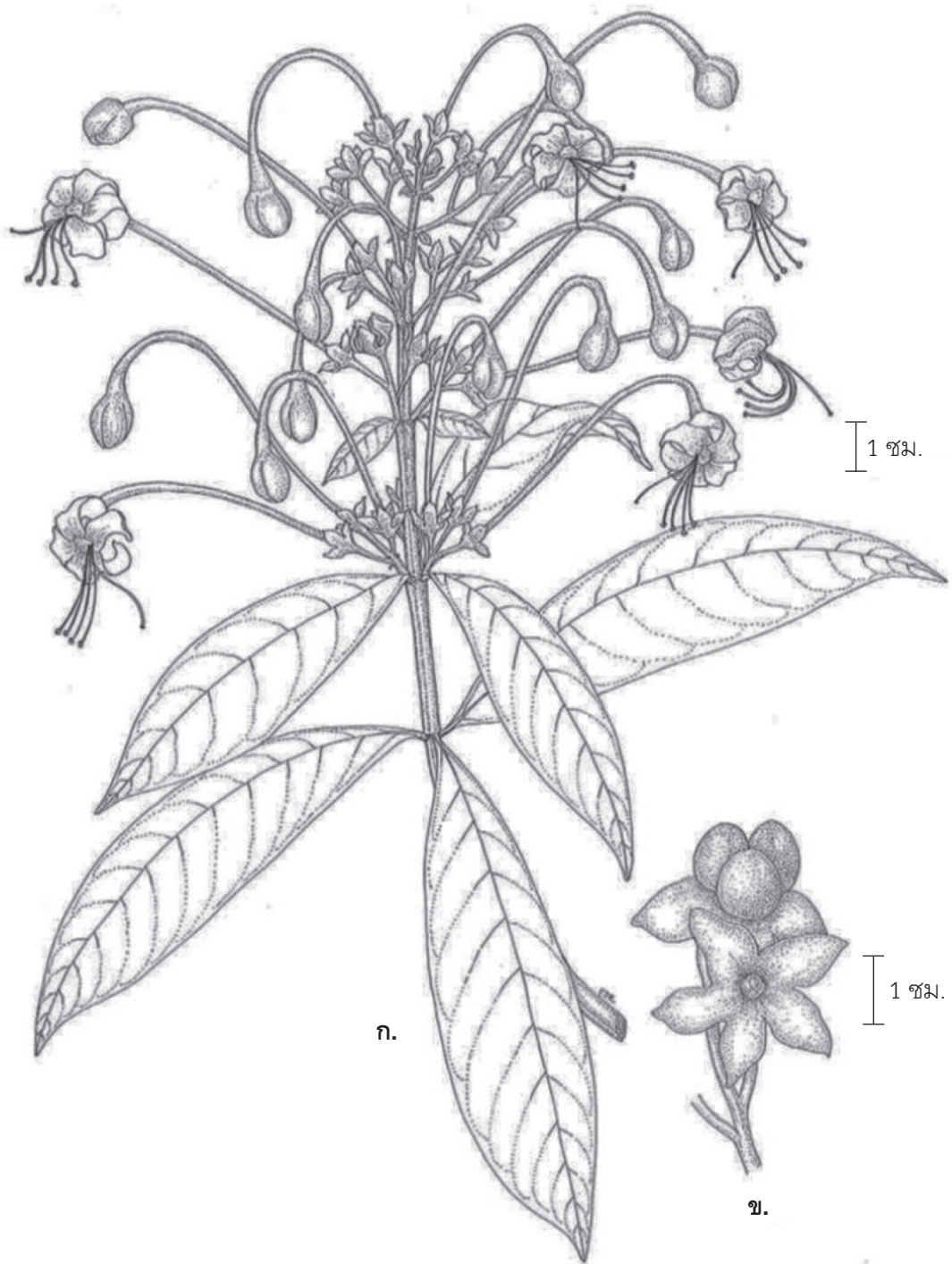
Kuntze ในวงศ์ Lamiaceae (Labiatae)^[1-3]

ลักษณะพืช ไม้พุ่ม สูง 2-4 เมตร ลำต้นกลวง มักไม่แตกกิ่งก้าน เปลือกสีเขียวแกมสีน้ำตาล ผิวเรียบ กิ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยม เกือบเป็นใบเดี่ยว เรียงเป็นวงรอบ 3-8 ใบ หรือเรียงสลับตั้งฉาก ส่วนใหญ่รูปแถบ รูปขอบขนาน รูปใบหอก รูปใบหอกกลับ หรือรูปใบหอกแกมรูปแถบ กว้าง 1.5-5 เซนติเมตร ยาว 8-20 เซนติเมตร ปลายแหลมหรือเรียวแหลม โคนแหลมหรือสอบเรียว ขอบเรียบ เส้นใบมีข้างละ 7-16 เส้น เห็นชัดทางด้านล่าง ก้านใบยาว (0.25-) 0.7-2 เซนติเมตร อวบน้ำ ด้านบนมีร่องตามยาว ช่อดอก แบบช่อแยก

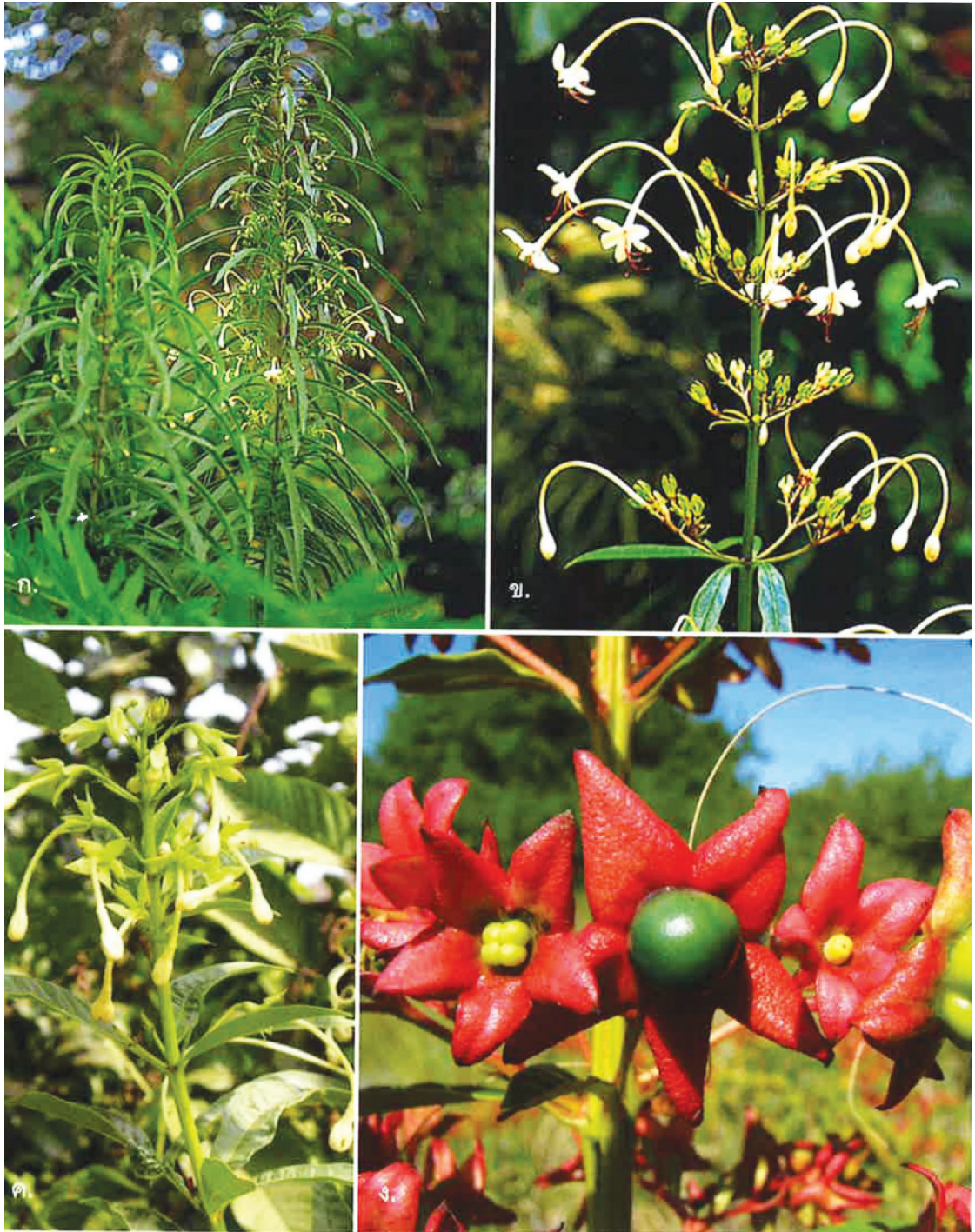
แขนงออกตามปลายยอด และแบบช่อกระจุกซ้อนหรือช่อกระจุกออกตรงซอกใบ ช่อดังและโปร่ง ก้านช่อดอกยาวได้ถึง 7 เซนติเมตร เป็นเหลี่ยม มีร่องลึกตามยาว เกือบหรือมีขนประปราย ช่อดอกแบบช่อกระจุกหรือช่อกระจุกซ้อนยาว 5-12 เซนติเมตร ก้านช่อย่อยยาว 0.8-4 เซนติเมตร ช่อย่อยมี 3-7 ดอก ดอก สีขาวแกมสีเหลือง มีกลิ่นหอม ก้านดอกยาว 0.6-2 เซนติเมตร

*ประธานอนุกรรมการ นพ. วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธานอนุกรรมการ ศ.ดร. ชยันต์ พิเชียรสุนทร, อนุกรรมการ ศ.ดร. พยากรณ์ เหมือนวงศ์, รศ. กัลยา ภาราไชย, รศ.ดร. วันดี กุญชรพันธ์, รศ.ดร. รพีพล ภาโววาท, นายวินิต อัสวกิจวิจิ, นพ. ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ดร. ก่องกานดา ชยามฤต, นางจรรย์ บันลิต, น.ส.นันทนา สิริชัย, นางนัยนา วราอัศวปติ, นางเย็นจิตร์ เตชะดำรงสิน, นางอภิญา เวชพงศา, นายวุฒิ วุฒิธรรมเวช, ผศ. ร.ต.อ.หญิง สุชาดา สุขหรั่ง, นายยอดวิทย์ กาญจนการุณ, นางพรทิพย์ เต็มวิเศษ, อนุกรรมการและเลขานุการ ดร. อัญชลี จูฑะพุทธิ, อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ น.ส. สารินี เลนะพันธ์, นางบุษราภรณ์ จันทา, น.ส.จิราภรณ์ บุญมาก, ว่าที่ ร.ต. ทวีข ศิริมลิละ

ไม้เท้ายายม่อม *Clerodendrum indicum* (L.) Kuntze

ก. กิ่ง แสดงใบและช่อดอก ข. ดอก

ไม้เท้ายายม่อม *Clerodendrum indicum* (L.) Kuntze

ก. ต้น แสดงใบและช่อดอก ข. ช่อดอก ค. ใบและดอก ง. ผลติดกลีบเลี้ยง

ใบประดับคล้ายแผ่นใบ รูปขอบขนาน รูปใบหอก หรือ รูปใบหอกแกมรูปแถบ กว้าง 0.1-6 มิลลิเมตร ยาว 0.4-7 เซนติเมตร ปลายแหลม เกือบถึง ใบประดับย่อย รูปขอบขนาน รูปแถบกว้าง หรือรูปขอบขนานแกมรูปแถบ ยาว 0.3-2 เซนติเมตร กลีบเลี้ยงเชื่อมติดกัน รูประฆัง ยาว 3-6 มิลลิเมตร ปลายแยกเป็น 5 กลีบ กลีบรูปไข่ รูปไข่แกมรูปสามเหลี่ยม หรือรูปไข่แกมรูปใบหอก กว้าง 2.5-5 มิลลิเมตร ยาว 5-9 มิลลิเมตร อวบน้ำ ปลายแหลม กลีบดอกเชื่อมติดกันเป็นหลอดยาว 0.7-14 เซนติเมตร ด้านนอกมีขนต่อมประปราย โคนหลอดกลีบเลี้ยง ผิวด้านในมีขนสั้น แฉกรูปไข่ รูปขอบขนาน รูปขอบขนานแกมรูปไข่ หรือรูปขอบขนานกว้าง กว้าง 4-8 มิลลิเมตร ยาว 1-1.8 เซนติเมตร โคนพับลง ปลายมนหรือเว้าตื้นหรือแหลม ขอบเรียบ เกสรเพศผู้มี 4 อัน สั้น 2 อัน ยาว 2 อัน ก้านชูอับเรณูสีขาว ติดกับหลอดกลีบดอกตรงระหว่างกลีบดอก ก้านชูอับเรณูชนิดสั้นยาว 1.5-3 เซนติเมตร ก้านชูอับเรณูยาวยาว 1.7-3.5 เซนติเมตร อับเรณูสีม่วง รูปขอบขนานหรือรูปขอบขนานแกมรูปรี ยาว 2.5-3.8 มิลลิเมตร รั้งไข่อยู่เหนือวงกลีบ มี 2 คาร์เพลเชื่อมติดกัน แบ่งเป็น 2 ห้อง แต่ละห้องมีอวูล 2 เม็ด ก้านยอดเกสรเพศเมียยาว 9.5-15 เซนติเมตร สีชมพู ก่อนข้างอวบน้ำบริเวณโคนก้าน ยอดเกสรเพศเมียแยกเป็น 2 แฉก ยาวเท่ากัน ยาว 0.3-1.5 มิลลิเมตร อวบน้ำ ผล แบบผลเมล็ดเดี่ยวแข็ง รูปกลม เส้นผ่านศูนย์กลาง 0.7-1 เซนติเมตร ผิวมันวาว ปลายแยกเป็น 2-4 พู สุกสีดำ กลีบเลี้ยงติดทน สีแดง ยาว 0.9-1.2 เซนติเมตร เมล็ดมีพูละ 1 เมล็ด^[2,5]

ถิ่นกำเนิดและการกระจายพันธุ์ พืชชนิดนี้พบกระจายพันธุ์ตั้งแต่อินเดีย ศรีลังกา ภูฏาน เนปาล พม่า จีน ไทย มาเลเซีย และอินโดนีเซีย ในประเทศไทยพบขึ้นในป่าดิบชื้น ป่าดิบเขา ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง

ที่สูงตั้งแต่ระดับน้ำทะเลถึง 1,600 เมตร ออกดอกและติดผลได้ตลอดทั้งปี^[6]

ลักษณะเครื่องยา รากแห้งรูปทรงกระบอก ขนาดและความยาวต่าง ๆ กัน เส้นผ่านศูนย์กลางถึง 3.9 เซนติเมตร รากขนาดเล็กเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 5 มิลลิเมตรหรือน้อยกว่ามักพบตัดเป็นท่อน ๆ ความยาวไม่แน่นอน รากขนาดใหญ่มักพบหั่นเป็นชิ้นบาง ๆ ตามขวางหรือหั่นเฉียง ส่วนใหญ่ที่พบหนา 3-9 เซนติเมตร ผิวนอกขรุขระ สีน้ำตาล รอยตัดเห็นเปลือกรากสีน้ำตาล หนา 1-2 มิลลิเมตร แยกจากเนื้อรากซึ่งมีสีเหลืองอ่อนถึงสีน้ำตาลอ่อน ชัดเจน มีกลิ่นเฉพาะ รสจืดขื่น

องค์ประกอบทางเคมี รากไม้เท้ายายม่อมมีสารกลุ่มอิริดอยด์ (iridoids) หลายชนิด เช่น ฮาร์พาไกด์ (harpagide) (6) นอกจากนั้นยังมีสารเคอโรอินดิซินเอ (cleroindicin A)^[7,8] เคอโรอินดิซินบี (cleroindicin B) เคอโรอินดิซินซี (cleroindicin C) เคอโรอินดิซินดี (cleroindicin D) เคอโรอินดิซินอี (cleroindicin E) เคอโรอินดิซินเอฟ (cleroindicin F)^[8,9]

ข้อบ่งใช้ -

ตำราสรรพคุณยาไทยว่ารากไม้เท้ายายม่อมมีรสจืดขื่น สรรพคุณขับเสมหะลงสู่เบื้องต่ำ ถอนพิษไข้ทุกชนิด แก้อ่อนใน กระหายน้ำ แก้หืดไอ แก้อาเจียน ดับพิษไข้ แก้ไข้เหนือ ไข้พิษ ไข้กาฬ เป็นต้น^[3] ข้อมูลการศึกษาทางพรีคลินิกพบว่ารากไม้เท้ายายม่อมแสดงฤทธิ์ต้านเชื้อแบคทีเรีย^[10,11]

หมายเหตุ

1. ตำรายาไทยบางเล่มให้ชื่อ “ไม้เท้ายายม่อม” ในตำรับยาไว้เป็นชื่อปริศนาว่า “จรดพระธรณี” หรือ “พญารากเดียว”

2. พืชอีกชนิดหนึ่งชื่อ เท้ายายม่อม (เท้ายายม่อม) มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Tacca leontopetaloides* (L.) Kuntze วงศ์ Taccaceae เป็นไม้ล้มลุก ลงหัว หัวมีแป้ง ใช้เป็นอาหาร เรียก แป้งเท้ายายม่อม พืชชนิดนี้นักพบขึ้นตามชายทะเล^[12] ไม่ใช่ “ไม้เท้ายายม่อม” ที่ตำราสรรพคุณยาโบราณของไทยใช้แก้ไข้ และจัดเข้าในพิภคเบญจโลกวิเชียร

3. รากไม้เท้ายายม่อมที่มีขายในท้องตลาดมักมีส่วนต้นปนมากับราก หรือมักเป็นส่วนลำต้นล้วน ๆ เนื่องจากรากมีน้อยและราคาแพงกว่ามาก

4. การศึกษาความเป็นพิษของรากไม้เท้ายายม่อมในสัตว์ทดลองพบว่า สารสกัดรากและลำต้นด้วยเอทานอลร้อยละ 50 ให้หนูถีบจักรกินหรือฉีดเข้าใต้ผิวหนังในขนาด 10 กรัมต่อน้ำหนักตัว 1 กิโลกรัม ไม่พบความเป็นพิษ^[13]

เอกสารอ้างอิง

- ชยันต์ พิเชียรสุนทร, วิเชียร จีรวงส์. คำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์ ฉบับเฉลิมพระเกียรติ 72 พรรษามหาราช 5 ธันวาคม พุทธศักราช 2542. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์ และมูลนิธิภูมิปัญญา. 2548. หน้า 174
- ชยันต์ พิเชียรสุนทร, วิเชียร จีรวงส์. คู่มือเภสัชกรรมแผนไทย เล่ม 5 คณาเภสัช. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์. 2547. หน้า 28-30.
- วุฒิ วุฒิธรรมเวช. สารานุกรมสมุนไพร. กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส. พรินติ้ง เฮาส์. 2540. หน้า 236.
- สวนพฤกษศาสตร์ป่าไม้ สำนักวิชาการป่าไม้ กรมป่าไม้. ชื่อพรรณไม้แห่งประเทศไทย เต็ม สมิตินันท์ ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2544. กรุงเทพฯ : บริษัทประชาชนจำกัด. 2544. หน้า 138.
- จรัส สิริตวงศ์. พืชสกุลพนมสวรรค์ (*Clerodendrum* L.) วงศ์กระเพรา (*Lamiaceae*) ในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2544.
- Jacke G, Rimpler H. Distribution of iridoid glycosides in *Clerodendrum* spp. *Phytochemistry*. 1983;22(8):1729-34.
- Tian J, Zhao QS, Lin ZW, Sun HD. A novel spiro-compound from *Clerodendrum indicum*. *Chin Chem Lett*. 1996;7(3):279-82.
- Tian J, Zhao QS, Zhang HJ, Lin ZW, Sun HD. New clerodindins from *Clerodendrum indicum*. *Chin Chem Lett*. 1997;8(2):129-32.
- Tian J, Zhao QS, Zhang HJ, Lin ZW, Sun HD. Five new compounds from *Clerodendrum indicum*. *J Nat Prod*. 1997;60(8):766-9.
- อารีรัตน์ ลอปกษา, สุรตนา อำนวยผล, วิเชียร จงบุญประเสริฐ. การศึกษาสมุนไพรที่มีฤทธิ์ต้านแบคทีเรียที่ทำให้เกิดการติดเชื้อของระบบทางเดินหายใจ (ตอนที่ 1). *ไทยเภสัชสาร*. 2531;13(1):23-6.
- Taylor RSL, Edel F, Manandhar NP, Towers GHN. Antimicrobial activities of southern Nepalese medicinal plants. *J Ethnopharmacol*. 1996;50:97-102.
- Phengkai C. Taccaceae. In: Smitinand T, Larsen K, editors. *Flora of Thailand*. Vol. 6, Pt. 1. Bangkok: The Royal Forest Department. 1993. p. 5-7.
- Mokkhasmit M, Swatdimongkol K, Satrawaha P. Study on toxicity of Thai medicinal plants. *Bull Dept Med Sci*. 1971;12(2/4):36-65.